

«Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздерінің мифолингвистикалық сипаты

*Ж.М. Пансат^а, Г.Б. Мамаева^б, Е. Алкая^с

^аМ. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы

(E-mail: 94_jansaya@mail.ru). *Байланыс үшін автор: 94_jansaya@mail.ru

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

(E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru)

^сФырат университеті, Елязыг, Түркия, (E-mail: ealkaya16@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
колоративті лексика, көк Тәңірі, көк бөрі, көк түрік, Ашина, мифологема, ұлттық дүниетаным, ғаламның тілдік бейнесі, дүниетаным.

XFTAP 16.21.33

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-146-160>

Мақалада түркі халықтарына ортақ таным ретінде қалыптасқан «көкТәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» ұғымдарына байланысты туындаған мифтердегі «көк» сөзінің символдық мағыналары мифолингвистикалық талдау негізінде қарастырылды. Жалпы тіл білімінде тілді адамның танымдық ойлау қабілетімен байланыстыра қарастыру өзекті мәселелердің қатарында екендігі белгілі. Тілді рухани-мәдени код ретінде антропоөзектік парадигма тұрғысынан зерттеу тілдің ашылмаған жаңа қырларын тануға мүмкіндік береді. Сөздік қорымызда ерте кезден сақталып келе жатқан колоративті лексикаға жататын «көк» сөзі тіл дамуында тек қана түстік мағынаны ғана емес, әртүрлі мағыналарды да білдіреді. Түрік танымындағы дүниенің бастауы саналатын «көк» сөзі ежелден-ақ көк Тәңірі ретінде заттық мағынаға ие болған. Көне түріктердің танымында «көк» сөзі – көк аспанның белгісі. Осыған байланысты «Тәңірі», «көк», «аспан» ұғымдарын семантикалық парадигма ретінде қарастырамыз. «Тәңірі» мен «Көк» сөздері аспан мағынасындағы мәндес сөздер. «Күлтегін» және «Білге қаған» жырларында ежелгі түріктер өздерін «көк түріктер» деп атаған. Мұндағы «көк» сөзі космогониялық аспан мағынасын білдіреді. «Көк Тәңірі», «көк түрік» ұғымдары «аспан» сөзімен байланысты болса, «көк бөрі» ұғымындағы «көк» сөзі киелі, қадірлі, қасиетті, қуатты, батыл деген сипаттық мағыналарға ие. Зерттеу жұмысында «көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздеріне байланысты туындаған мифтерге талдау жасалып, ежелгі мифтердегі «көк» концептісінің семантикалық ерекшелігіне байланысты тұжырымдар айтылды.

Received 21 January 2023. Revised 05 February 2023. Accepted 29 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Ж.М. Пансат, Г.Б. Мамаева, Е. Алкая «Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздерінің мифолингвистикалық сипаты // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №3. – 146-160 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-146-160>

For citation:

Zh.M. Pansat, G.B. Mamayeva, E. Alkaya Mythological characteristics of the words «Kök Tengri», «Kök buri», «Kök turk» // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – P. 146-160. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-146-160>

Кіріспе

Түр-түс атаулары – әрбір халықтың тарихынан, мәдени өмірінен, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінен, жалпы дүниетанымынан мол ақпарат беретін күрделі категория. Адамзат үшін түр-түстер айналасындағы құбылыстарды тану мен түсінудің құралы ретінде қолданылады. Дүниенің тілдік бейнесін ашуда түр-түсті өмірдің эстетикалық, моральдық және этномәдени сипаттарын танудың негізі ретінде қарастыруымызға болады. Әр халық өзінің дүниетанымы мен болмысы, ұлттық-мәдени өмірі мен әлеуметтік тыныс-тіршілігіне байланысты түр-түстерді әртүрлі сипатта қабылдайды. Түр-түс атауларының шығу төркінін зерттеу, олардың лексика-семантикалық сипатын ашу – ғалымдардың назарына ілінген мәселелердің бірі. Колоративті лексиканың пайда болуы, олардың сындық, заттық, сипаттық, символдық мағыналарының туындау себептері мен танымдық болмысы жайлы мәселе қашан да өзекті болып келеді.

Түр-түс атауларының мифолингвистикалық сипаты басым. Түр-түстермен байланысты мифтердің туындауынан әр халықтың түсті символикалық ұғым ретінде қабылдап, оларға терең мән бергендігін байқаймыз. «Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» тіркестеріндегі «көк» сөзі түс қана емес, терең символикалық мәнге ие. Бұл тіркестердегі «көк» сөзі киелі, қадірлі, қасиетті, құдіретті, күшті, мықты деген ұғымды береді.

«Көк» концептісінің толық семантикалық табиғаты мен мәнін түсіну үшін оны тек түстік мағынада қарастыруымызға болмайды. «Көк» сөзі өмір, бастау, жаңару, бақыт, туыстық қарым-қатынас, уақыт, аспан ұғымымен астасып жататын биіктік сияқты бірқатар мағыналарды да береді. Жалпы түркі халықтарының лингвомәдениетінде «көк» концептісі табиғатпен тығыз байланыста пайда болған. Қазақ халқында *көк аспан, көк мұнар, көктен тілеу, көкжиек, көгал, көктеу, көк шықты, жер көгерді, көктем, көк тіреу, көк тұман, көк шай, көкөніс, көк алма*, т.б. ұғымдар тікелей көк сөзімен байланысты туындаған. Түркілердің табиғатпен біте қайнасып өмір сүргені белгілі. Сол себепті де аспан әлемінің құпия-сырларына үңіле келе, «көк» сөзінің символдық мағынасының тууы заңды. Көне түркілер танымында «көк» сөзінің семантикалық аспектісі өте кең. «Көк Тәңірі», «көк аспан», «көк түрік», «көк бөрі» сөздеріндегі «көк» сөзі ортақ «қасиетті» деген сөзді жеткізіп, көне түрік әлемінде пайда болған мифтік ұғымдармен тамырласып жатады (Tazegul, Nakhanova, 2020: 60). Түркі халықтары үшін «көк» концептісі жоғары әлемді білдіретін символдық мағынаға ие.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада түркі халықтарына ортақ «көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» ұғымдарына байланысты туындаған мифтер мен Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен мысалдар алынды. Түркілер танымында көк линвокультеремасы ерекше орын алады. Аталған жұмыс материалдары сипаттамалық, семантикалық, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеліп, мифолингвистикалық, этнолингвистикалық талдаулар жасалды. Семантикалық спектры ауқымды «көк» сөзінің заттық және символдық мағыналары мифолингвистикалық талдау негізінде ашылды. Мақалада мәліметтерді жалпылау, сараптау, жүйелеу, сипаттау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Көне түркі таным-түсінігінде «көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» концептісі көне түркі мифологиясы мен Орхон жазбаларынан бастау алып, белгілі әдебиеттанушы, фольклортанушы, лингвист ғалымдардың еңбектерінде зерттеу нысанына айналған. Бөрі мен түріктердің пайда болу тарихы түрколог ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қарастырылған. «Түркі» сөзінің мифонимиялық бейнесін А.Н. Бернштам (1935), А.Н. Кононов (1948), Н.А. Баскаков (1955), Г. Дёрфер (1965), В.В. Бартольд (1966), Л.Н. Гумилев (1967), Н.Я. Бичурин (1977), С.Г. Кляшторный (1986) және т.б. ғалымдар зерттей отырып, тұжырым жасаған. Көк Тәңірі жайлы Орхон-Енисей жазбаларындағы «Күлтегін» жырын М. Жолдасбеков, ал «бөрі» мен «түркі» сөздерінің танымдық ерекшеліктері Ш. Уәлихановтан бастап Ә. Марғұлан, С. Қасқабасов, Б. Абылқасымов, Т. Жұртбай, Қ. Сартқожаұлы, Б. Сарбасов, О. Жанайдаровтың еңбектерінде кеңінен қарастырылған.

Талдау

Әр ұлт үшін түр-түс атауларының өзіндік танымдық қызметі бар. Түркілер үшін түстердің, соның ішінде әсіресе көк түстің ерекше сипатқа ие болғандығы белгілі. Ежелгі ғұндар дүниені төрт бұрыш деп түсініп, әр бұрышқа өзіндік символдық реңк-түс берген. Ғұндардың ұғымы бойынша солтүстік – қара, оңтүстік – қызыл, батыс – ақ, ал шығыс – көк түспен бейнеленген. «Көк» – аспан тәңіріне табынудан келіп шыққан киелі ұғым. Түркілер танымындағы көк түс – «мәңгілік көк аспанмен», «Тәңірімен» астасып жатқан ұғым. Еліміздің туының түсі ашық аспан түсімен түстес болуы да қазақ үшін көк түстің ерекше қасиетке ие екендігінде деп түсінуге болады.

Символдық ұғымдардың пайда болуының мифологияға ұласатын терең тарихы бар. Түр-түс символының пайда болуы да мифтік ойлаудың әсерінен туындап, тілде көрініс тауып отырған. Символ ретінде «көк» сөзі әртүрлі семантикалық мәнде көрініс табады. Көк түс ашық аспанның, мәңгіліктің, бейбітшіліктің, адалдықтың, тұрақтылықтың, байлық пен бақыттың да символы ретінде қабылданады. Түріктер үшін «көк» сөзінің тілдік таңба ретіндегі мағынасы ашық аспан тәріздес түс. «Көк» сөзі – аспан, аспан әлемін жайлайтын көк Тәңірдің белгісі ретінде тәңірлік сипатқа ие. Ә. Марғұлан «Ежелгі жыр, аңыздар» атты еңбегінде көк түс көкке табынудың, аспанның символы екендігін атап өтеді. «Ерте замандағы «бөрі құс», «маңғыт» бергі кезде «ит құс», «көктің құсы» деген мағынадан туған», – дейді (Марғұлан, 1985: 364). Қазақ үшін көк – ең таза, қасиетті, киелі түс. Оның басты себебі – түркілер үшін өзіндік орны бар көк түстің «Тәңір мекені» ұғымымен байланысты болып келуінде.

Көне түркі халқы өздерін «көк бөрі емген, көк Тәңірге сенген түрікпіз» деп атайды. Түркілер Тәңірді аспандағы жалғыз жаратушы Құдай деп білген, оған табынған. Ал көк бөріні өздерінің ата-тектері деп санаған. Қоршаған ортамен, табиғатпен тығыз бірлікте өмір сүрген ежелгі түркілер танымының бастауы табиғатпен байланысты қалыптасқан. Олар табиғатты жаратушы Тәңірі деп түсініп, табиғат құбылыстарын Тәңірінің

жаратылысындағы тамаша туынды деп түсінген. Осыған байланысты, түркілердің көптеген салт-дәстүрлері табиғат құбылыстарымен біте қайнасып жатады. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері «Тәңірдей Тәңірден жаралған» деп басталуы заңды құбылыс.

Әкем Елгеріс қағанды,
Шешем Елбілге қатынды
Тәңірі төбесіне ұстап
Жоғары көтерген екен

Әкем қағанға он жеті ер етіпті, – деген сөздерден көне түркі халықтарының қағанды Тәңірі жоғары көтерген деген сенімін байқай аламыз (Жолдасбеков, 2012: 51).

Ш. Уәлиханов 1855 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторымен бірге Семейден Аягөз, Қапал арқылы Алматыға дейін сапар шегіп қайтады. Осы сапарында қазақ, қырғыз халықтарының тарихы, ауыз әдебиеті, этнографиясына қатысты деректер жинайды. Осы жинаған деректерінің негізінде Шоқан Уәлиханов «Тәңірі (құдай)», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбектер жазады. Ш. Уәлихановтың «Тәңірі (құдай)» деп аталатын еңбегі қызықты материалдарға толы. «Қазақтардағы ислам дінімен араласқан тәңіршілдік, ұрпақсыз құпия тіршіліктер: жын, пері, шайтандар болады-мыс деген ұғымға жол береді», (Уәлиханов, 2013: 81) – деп қазақ халқының ежелгі наным-сенімдерінің, олардың тарихы мен мән-мағынасын жан-жақты ашқан. Ғалымның айтуынша, ислам дінін қабылдаған түркілердің күнделікті өмірінде шамандық ұғымдар әлі күнге дейін орын алып жататынын атап көрсетеді. Халық арасында «Тәңірі» сөзі жиі қолданылып, отпен аластау сияқты ұғымдар бүгінгі күнге дейін орын алып келе жатыр.

Абай Құнанбайұлы, Мағжан Жұмабайұлы сынды ұлы ақындарымыздың өлеңдерінен де «Тәңірі» сөзін кездестіреміз. Абай өлеңдерінде *Құдай*, *Алла*, *Тәңірі* сөздері жиі қолданыс тапқан. Ақынның «Тәңірі қосқан жар едің сен...», – деп басталатын «Татьяна сөзі» атты шығармасында «Тәңірі» сөзін қолданады (Құнанбайұлы, 2020: 127). Ақын Мағжан Жұмабайұлы да өз туындыларында «Тәңірі» сөзін жиі қолданып отырған. «Зор Тәңірі, күштісің сен, сенеміз біз, Әділ деп, әр ісіңе көнеміз біз...», – деп жыр жырлауы тәңіршілдік ұғымдардың қазақ үшін маңызды танымдардың бірі екендігінің айғағы (Жұмабаев, 1995: 87).

Миф – тіл дамуының бірден-бір көрінісі. Миф дегеніміз – адамзаттың тұрмыс-тіршілігінен, өмір сүру салтынан, ішкі көңіл-күйінен, жалпы таным-түсінігінен туындаған ойлау жүйесі. Қалыптасқан мифтер – әрбір ұлттың этностық болмысын танытатын тілдік деректер. Тіл дамуында мифтік сюжеттердің алатын орны ерекше. Тіл білімінде тілдің танымдық тегін зерттеуге ерекше мән берілді. Осыған орай, тіл мен танымның, тіл мен ойлаудың, тіл мен мәдениеттің ең көне формасының бірі мифтік танымды зерттеудің қажеттілігі туындауы заңды құбылыс. Мифология – адамзат пайда болғаннан бергі рухани мәдениеттің ең көне формасы. Қоғам дамуының бастапқы кезеңдерінде қоғамдық сананың формасы ретінде пайда болған мифтер барлық халықтарда бар. Табиғаттың сырларына терең үңілуінен туындаған мифтер әлем мен адамзат қалай пайда болды деген сұрақтардан туындайды. Табиғат құбылыстарын терең танып білмеген адамзат белгісіз дүниені түсінуге тырысқан. Әлемді жаратушы Тәңірі деп түсініп, оны құдіретті күш иесіне, құпия ғаламат күшке балаған. Тәңірге табынушылық осыдан бастау алады.

Мифолингвистика тіл табиғатын, сөз мағынасын, сөздің мифтік болмысын, тіл онтологиясын зерттеуге мүмкіндік береді. Яғни, тіл білімінің мағыналық болмысы мен мифологиялық ұстанымдарын, сөз мағыналарының аспектілерін әр түрлі қырынан ғылыми негіздейді. Ғаламның тілдегі бейнесін жан-жақты қарастыруда мифологиялық шығармалардағы мифологемаларды қарастыру өзекті. Мифологемалар – әлем халықтарының мәдениетінде кең тараған мифологиялық сюжеттер, көріністер мен образдар жүйесі. Көне түрік мифологиясына үңілетін болсақ, «көк Тәңірі», «көк аспан», «көк бөрі» мифологемалары – басқа тілдік бірліктер сияқты танымдық модель қалыптастырушы нысандар. Тіл тарихын зерттеуде ауыз әдебиеті үлгілерінің негіз болуы заңды құбылыс. Мифологемаларды танымдық тұрғыда зерттеген ғалым Р.М. Ускенбаева «Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде)» атты еңбегінде мифологиялық шығармалардың тілін зерттеудің когнитивтік моделін ұсына отырып, миф – халық мәдениетінің бастауы, ақиқат болмысты бейнелі түсіндірудің ең алғашқы формасы деген тұжырым жасайды (Ускенбаева, 2016: 80)¹. Түркі танымындағы мифтер сол кезеңдегі халықтың дүниені тануынан, қоршаған ортада болып жатқан құбылыстарды түсінуге тырысқан ой-танымдарынан туындап отырған. Осыған орай, мифтік танымға сәйкес мифологемалар қалыптасып отырған. Р. Авакова: «Мифологемалар – ерте кездегі халықтың әдет-ғұрпына, салт-санасына, көне дәуірдің наным-сенімдерінде пайда болған, тілді жасаушы халықтың белгілі дәуірдегі ой-санасының, жан-дүниесінің көрінісі болып табылатын эмоционалдық және экспрессивтік мәнге ие тілдік қордың құрамдас бөлігі», – дейді (Авакова, 2012: 204).

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – көне түрік мифологиясын жаңа көзқараста қарауда құнды дерек. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – тек әдеби-мәдени, рухани құндылықтарымыз ғана емес, байырғы түркілердің өмір салтынан сыр шертетін шығарма. Сол замандағы түркілердің таным-түсінігін терең танытатын бұл шығарма олардың мемлекеттік құрылымын, салт-дәстүрін, әлеуметтік тыныс-тіршілігін, менталды ерекшеліктерін, ұлттық рухын білдіретін ұлы туынды. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – лингвистикалық, этнографиялық, археологиялық зерттеулер жасауға жол ашатын құнды мұра. Көне әдеби жәдігер арқылы көк түріктердің әлем және адам туралы діни-мифологиялық және философиялық танымын анықтауға болады. Түркілер танымында адамның жарық дүниеге келуінен өмірден кетуіне дейінгі ғұмырының жалғыз иесі ретінде тілдік көріністерінің құрылымдарында «Тәңірі-Адам», «Тәңірі-Өмір», «Тәңірі-Өлім», «Тәңірі-Ата (қаған)-Құт» мифологемалары өмір сүреді. «Тәңірі» – көктегі (яғни жоғарыдағы) су болса, «теңіз» – жердегі (яғни төмендегі) су. Басқаша айтқанда, аспанның өзі әуелде су деп түсінілген, оның «көк», «тәңірі» болып аталуы содан. Ал жердегі су да түсі жағынан аспан, яғни тәңірі сияқты көк болғандықтан теңіз деп аталған», – деп Тәңірі мен теңіздің ара жігін ажыратып береді (Қасқабасов, 2009: 136).

«Әрбір дәуірде өмірге қажет болған ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тіл фактілері арқылы ғана бізге жетуі мүмкін» (Қайдаров, 1988: 34). Ежелгі түркі жұртының дәстүрлі тілдік санасында «көк бөрі» атауы мифтік танымның негізінде

¹ Ускенбаева Р.М., 2016. «Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде)» филос.ғыл.док. ...дис. Алматы. 149 б.

туындаған. Белгілі түрколог Н.А. Баскаков «Орыс-алтай сөздігінде» «волк – бөрі, волк в овечьей шкуре – қой терезин кийген бору», – деген анықтама береді (Баскаков, 1964: 65). «Абай тілі» сөздігінде «бөрі» сөзіне «ит тұқымдас жыртқыш аң, қасқыр. Күшік ит бөрі алар ма жабылса да, Тәңірі сақтар табандап тап ұрса да, Арсыз адам арсаңдап, арсылдайды, Әр жерде-ақ керегеге таңылса да» – деп, сөз қолданыстары мысалға келтіріледі (Абай тілі сөздігі, 1968: 65). «Бөрі» сөзіне көк түсінің жалғануын былайша түсіндіруге болады. Қасқыр моңғолша – шино, чинно, ал түріктер «бөрі», «көк құрт» дейді. Көк дегеніміз – көк түс, көк аспан. Яғни көк бөрі түріктердің тайпасын ажалдан аман алып қалған, көк аспандағы көк Тәңірінің өзі жіберген ерекше киелі аң.

Жалпы, түркі тектес халықтар танымында «көк» сөзі қасқыр, бөрі лексемасымен ассоциацияланады. «Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының лингвомәдени сипаты» атты еңбекте: «Бөрі (қасқыр) – түрік халықтарының тарихи жадындағы киелі ұғым, қасқырдың жағымды атауы. Аңыз бойынша, бөрілер түріктердің ұрпағын құтқарып қалған. Бөрі құтқарушы тотем ретінде «Оғыз-наме» жырында, «Ергенекон» дастанында, «Ақ қасқыр» атты қазақ ертегісінде көп кездеседі. Өйткені қасқырдың ортасында қалған бабамыз бөрінің сүтін еміп, күшіктерімен ойнап күн көрген. Бұдан ата-бабаларымыздың мифологиялық санасында құдіреттің деңгейіне дейін көтерілген киелі жануар екендігін байқаймыз. Мұны тіліміздегі «иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар» деген тілдік бірлік айқындай түседі», – деген тұжырым жасалған (Ордабекова, Күркебаев, 2018: 155).

Ерте заманда түркі тайпалары қасқырды «көк бөрі» деп қасиет тұтқан. Оның себебі, түркілер қасқырды ата тегі деп қадірлеп, оның қасиетін көк аспанмен теңестірген. Көк аспанды Тәңірі деп ұғынған түркілер көк бөріге де табынып отырған. Осыған байланысты «көк бөріге» қатысты аңыздар туындап, түркі мифологиясында қасиетті ұғымдардың біріне айналған. Көк бөріге байланысты аңыз-әңгімелер ежелгі үйсін, моңғол, түрік мифологиясында кездеседі.

Қытай тіліндегі жылнамаларда көк бөрі жайлы аңыздар сақталып қалған. Мифологиялық сипаттағы бұл аңызды тек тарихи фактінің аңызға айналған нұсқасы ретінде алғаш рет Л.Н. Гумилев қарастырды. Оның пікірі бойынша, Ашина – моңғолдар, олар 500 үй болып Алтайға келіп, жергілікті түркі тілді жұртпен араласқа түскен, ал олардың бір кездері жаудан қашып, Алтай тауларына келіп қоныстанғаны аңыз боп тараған (Гумилев, 1967: 155).

Аңыз бойынша түркілердің ата-тегі – бөрі. «Ашина әулетінің шығуы туралы аңыз» мифінде жаугершілік заманда жау тұтас бір халықты қырып кетеді. Жаудан жараланып, он жасар бала ғана тірі қалады. Сол баланың жаны қиналып жатқан жерінен қаншық қасқыр асырап алып, қамқорлық жасайды. Бала есейгенше сол қасқырмен бірге тұрған деседі. Уақыт өте келе жаулар бала жігітті тауып алып өлтіреді екен. Ал жігіттен ұрпақ қалған буаз қасқыр Гаочан тауының терістігіндегі бір үңгірге барып жасырыныпты. Буаз қасқыр осы үңгірде 10 бала босанады. Он ұл есейіп, үйленіп, көбейіп үлкен елге айналады. Дүниеге келген он ұлдың кішісінің аты Ашина болған екен. Өзінің ерекше қасиетімен көзге түскен Ашина есімімен осы халықтың аты аталып кетіпті. Он ұлдан тараған ұрпақ уақыт өте үңгірге сыймай, Алтайды қоныс еткен көрінеді. Аңыз бойынша Ашина өзінің ақыл-парасатымен, батылдығымен, қайсарлығымен ерекшеленіп, өз руына әділ басшы болған. Темір өндірумен айналысатын бұл ру өз ата-

бабасын, шыққан тегін ұмытпау мақсатында байрағына қасқырдың басын бейнелеп салып қояды екен. «Қытай жазбаларында Көкбөрі қасқырға үйленіпті-мыс деген дерек келтіріледі. Бұл, әрине, аңыз емес, кемсіту. Себебі сол кездегі императорлар тарихшыларға өздерінен басқа халықтың барлығын кемсітіп, келемеждеп жазуға бұйрық берген. Көшпелілердің «хүн» – «жабайы» деген атпен тарихта қалуына себепкер болған да сол менмендіктің кесірі. Тек XVIII-XIX ғасырларда ғана қытай ғұламалары: «Өзге халықты кемсітуіміз ұят. Сауатсыздық», – деп көне шежірелердегі қателерді түзетуге кіріскен. Бірақ «үлгермеді!», – деп тұжырымдап көк бөрі туралы аңыздың нұсқасын ұсынады (Жұртбай, 2016: URL).

Көк бөрінің бейнесі «Оғыз-наме» жырында да кездеседі. «Оғыз-наме» жырында көк бөрі Оғыз қағанның әскерін басқарған. Осы жырда көк бөрі Оғыз қағанға жол сілтеп, ақыл берген деген деректер айтылады. «Оғыз қаған жайлы миф» бойынша Тәңірге жалбарынған Оғыз қағанға аспаннан көк түседі. «Оғыз-наме» жырында батыр ұйықтап жатқанда шатырына көктен нұр сәулесі түсіп, сәуле ішінен көкжал қасқыр шығады. Көктен түскен бөрі Оғызға жол көрсетіп, Оғыз оның артынан ереді. «Оғыз-намедегі қасқыр бейнесі «көк түкті, көк жалды» бір еркек ретінде суреттеледі. Бұл қасқырдың түсін ғана сипаттайтын сөз тіркесі емес; Көк Бөрі, Көк Аспан, Көк Тәңірі, Көк Түрік деген ұғымдармен тамырлас, терең символикалық мән-маңызға ие, байырғы түріктердің танымдық көзқарасымен, тәңірлік дінмен тығыз байланыста туған образ», – деп түсіндіреді (Сарбасов, 2010: 15)².

Жалпы түріктер ұғымында көк бөрі – киелі аң, жебеуші рух, күнәдан таза бейне, Тәңірдің шапағаты тиген құдіретті, дала заңына бағынатын қайсар, төзімді, адалдықтың символы, түркі халықтарының ата-бабасы. Қазақ халқында да көк бөріні құрметтеу дәстүрі бар. Көк бөрі батылдық пен батырлықтың, биіктіктің символы ретінде бейнеленеді. Түрік қағанаты кезінде түркі сарбаздарының байрақтарына да көк бөрінің бейнесі бейнелетін болған. Бөрі бейнесі күллі түрік халықтары үшін ерлік пен қайсарлықтың, еркіндік пен батыллықтың символы ретінде қабылданған. Халық танымындағы бөрі ұғымы – ежелгі түріктердің танымымен, наным-сенімімен, жалпы рухани болмыс-бітімімен тығыз байланысты тотемдік ұғым. Әдебиет тарихына көз жүгіртсек, бөрі бейнесін әр кезең әдебиетінен байқаймыз. Ежелгі дәуір әдебиетінен бастау алатын көк бөріге байланысты мифтер әдебиеттің әр кезеңіндегі шығармаларда кездеседі. Көк бөріні қасиетті санап, оны тотемдік ұғым ретінде қабылдау қазақ қоғамы арасында осы күнге дейін сақталып келеді.

Ашина тайпасының шығу тарихына байланысты миф шамамен VI ғасырдың орта шенінде қытай жазбаларында көрініс тапқан. Ұлы Түрік қағанатын құрған көк түріктердің ата тегінің шығу тарихын, олардың қалыптасуы туралы туындаған түрлі аңыздар негізінде жырланған «Көк бөрі» дастанының тарихи-мәдени құндылығы жоғары. «Көк бөрі» дастанының толық нұсқасы түгел сақталмаған. Бізге Қытай көне жазбаларындағы шағын прозалық үзінділер жеткен. «Көк бөрі» дастаны – біздің заманымызға дейінгі кезеңде өмір сүрген, бертін келе этностық тұрғыдан түрік тектес халықтарды қалыптастырған Батыс ғұн тайпалары тарихынан көп мәлімет беретін, түрлі аңыз-хикаяларға негізделген эпостық туынды. «Көк бөрі» дастанындағы аңыздар көне дәуірдің тарихи шындығынан алыс емес. Өйткені түріктердің көне тарихын

² Сарбасов Б.С., 2010. «Оғыз-наме» – кітаби эпос ескерткіші. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы. 31 б.

зерттеуші ғалымдардың барлығы дерлік осы «Көк бөрі» дастанында айтылатын ғұндар тайпасына енетін Ашина руы жайындағы аңыздарға назар аударады. Кейде тіпті осы аңыздар мен тарихи шындықтың арасын ажыратып алу қиынға соғады.

«Орхон-Енисей» жазба ескерткіштерінде де «Тәңірі», «көк», «бөрі» сөздері жиі кездеседі. Себебі бұл лексемалар түркі халқы үшін ежелден қасиетті ұғымдар болған.

Шетте жортып жүр дегенді естіп,
Қаладағылар тауға өрлепті,
Таудағылар төмен түсіпті
Жиылып жетпіс ер бопты.
Тәңірі қуат берген соң
Әкем қағанның әскері бөрідей бопты,
Жаулары қойдай бопты,
Ілгері-кейін аттанып, жинапты,
көтеріпті, – деп әскер күшін бөріге теңейді (Жолдасбеков, 2012: 51).

Құнды тарихи, мәдени, саяси деректерді өне бойына жинаған көне түркі мифологиясының бірі – Орхон-Енисей жазба ескерткіштері. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – қағандар әулетінің эпитафиялары, көне түріктердің мемлекеттік құрылымын, көне түрік тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен танымын көрсететін көлемді әдеби мұра. Күллі түрік әлемінің әдеби-тарихи жәдігері Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен археологиялық, этнографиялық, лингвистикалық деректерді, сонымен қатар көне түріктердің әлемнің жаратылуы туралы философиялық түсінік пайымын, әлем және адам туралы діни мифологиялық танымын анық байқаймыз.

Көк бөрі бейнесі халық ауыз әдебиетінде жиі бейнеленген. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында:

Мінді батыр еріне,
Іздеген жауға көріне,
Келген қалмақ жолықты
Тарғын деген бөріге.
Ай бетінен кіреді,
Күн бетінен шығады.
Қойға кірді бір бөрі
Бөріктіре қырады,

Талай қалмақ құлады, – деп батырдың ерлік істерін суреттеген (Қазақ эпостары, 2007: 161-162).

XIX ғасыр әдебиетінің көрнекті өкілі Сүйінбай ақын «Бөрілі менің байрағым» атты өлеңінде:

Бөрілі байрақ астында –
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!
Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,

Күйремей кеткен жан емен! (Аронұлы, 2013) – деп, қазақ халқының батыл, ержүрек екендігін көрсетіп, жігіттерді көк бөріге теңейді.

Көк бөрі бейнесін ауыз әдебиеті үлгілерінен, көне түрік жазба ескерткіштерінен де кездестіре аламыз. Түрік халықтарына ортақ XIII-XV ғасырларда жазылған «Оғыз-нама» дастанында кездесетін «ұранымыз көк бөрі болсын» деген тіркестің маңызы өте зор. Көне түріктерде көк бөрі байрақтарында бейнеленіп, жауынгерлеріне рух беретін ұран ретінде де айтылған. Көк бөрі бейнесі Қорқыт ата кітабында да кездеседі. Қазақ халық ауыз әдебиетінде «бөрі» бейнесі, оған қатысты мифтік ұғымдар жиі ұшырасады.

Көне түріктердің діни танымдары тотемдік ұғымдардан бастау алып, шамандық және тәңіршілдік сенімдермен жалғасын тауып бірнеше кезеңдерді бастан өткізген. Көне түріктер өздерін «көк түріктенбіз» деп, көк Тәңіріне сеніп, көк бөрінің ұрпағымыз деп таныған. Көк аспанды шексіздік, ұлы күш деп танып, құдіретті деген ұғыммен астастыра атап отырған. «Көк» ұғымы түрік тілінде аспан түсімен аспан ұғымымен тікелей байланысты туындаған. Көк түріктер өздерін «Құдай қалауындағы мемлекет» деп атаған. Сақталып қалған руникалық жазба ескерткіштерде Тәңірінің қалауымен Түрік мемлекетінің құрылғандығы туралы мәліметтер көптеп кездеседі. Көне түріктердің тілдік түсінігінде «көк Тәңірі», «көк аспан», «көк бөрі» ұғымдары түрік әлемінде әртүрлі мифтерді тудырған.

Әлемдік мәдениеттанушылар көшпелі өмірдің соңғы сарқыншақтары қазақ өмірімен тікелей байланысты екендігін айтады. «Қазақта айқын, «мөлдір сипатты» мифология жоқ. Ол ауыз әдебиеті мұраларының – жырлар мен дастандардың, әртүрлі шежіре-аңыздардың, ертегілердің, жұмбақ пен мақал-мәтелдің, фразеологизм мен діни әфсаналардың астарында, сондай-ақ қазақ тілінің сөздік қорының қойнауында жасырынып жатыр», – деп көрсетуінде үлкен мән жатыр (Қондыбай, 2008: 38).

Көк – аспан, аспан әлемі. Көне түрік халқының діни көзқарастарының негізі тәңіршілдікте жатыр. Тәңірлік көне түріктердің табиғатқа табынуынан, табиғатты жаратушы деп тануынан туындаған түсінік. Көне түрік халқының танымында әлем мен адамды жаратушы табиғат, яғни «Тәңірі» болып саналған. Көк түріктердің таным-түсінігі бойынша көк Тәңірі әлемді жаратушы жалғыз жаратушы иесі, ол көзге көрінбейтін құдіретті күш иесі. О. Жанайдаровтың ерте замандарда Орта Азияны мекендеген көшпелі халықтардың мифологиясы мен дініне арналған «Ежелгі Қазақстан мифтері» атты кітабында «Тәңірдің жаралуы туралы миф», «Тәңірі – ең жоғарғы Құдай», «Тәңірдің ұлдары», «Ата-бабаларымыз неге Көк Тәңіріне табынған?» атты мифтер бар (Жанайдаров, 2006: 250). Еңбекте кездесетін «Ата-бабаларымыз неге Көк Тәңіріне табынған?» мифінде: «Көне халықтар Көкті Тәңірдің көрінісі ретінде және оның мекен-тұрағы деп қабылдады», – деген тұжырым айтқан. Расында, ежелгі түріктер Көкке (Тәңірі) және Жерге (жер-суға) сыйыну арқылы Тәңірін жаратушы ретінде, ал жерді тіршіліктің көзі ретінде қабылдаған. Осыған байланысты көне түркі халқы Тәңірі жаратқан табиғи құбылыстардың әрбір жаратылысына ерекше көңіл қойып, оларға зор сүйіспеншілікпен және үлкен құрметпен қарауды үйренген. Исламға дейін түркілердің рухани танымында тәңірлік сенім және шамандық ұғым ерекше орын алғаны белгілі. Көне түріктер «көк Тәңірі» жаратқан табиғаттың тылсым құпияларының сырларын ашуда неше түрлі мифтерді тудырған. Көне түріктердің ұғымында түріктерге күш-қуат беруші де, оларды үнемі жарылқаушы да – көк Тәңірі. «Тәңірі қуат берген соң, Әкем қағанның әскері, бөрідей болыпты...» (Жолдасбеков,

2012: 51). Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде түрік халқының бірлігі, атақ-даңқының асқақ болуы тікелей Тәңірдің қалауымен болып отырған деген ұғым-түсінік бар. Қағанның ел басқаруы да Тәңірдің қалауымен деп ұғынған түріктер түсінігін Орхон-Енисей жырларынан көреміз.

Әкем қағанды,
Шешем қатынды
Көтерген Тәңірі,
Ел берген Тәңірі,
Түрік халқының атақ-даңқы
Өшпесін деп,

Мені қаған етіп отырғызған еді (Жолдасбеков, 2012: 54).

Жалпы «көк түріктер» сөзі «таза қанды», «Тәңірі тектес», «ешкімге бағынбайтын түріктер» деп аталуы заңды құбылыс. Көк түріктер өздерін Тәңірі қолдаған халық ретінде санаған. «Жұт жайлаған жылдары түрік халқын көк пен жер су сақтап қалған, өздерін көк тектестер, және көкте туғандар деп атаған» (Сәнік, 2016: 349). Оның дәлелі ретінде Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін атаймыз. «Күлтегін», «Білге қаған» ескерткіштерінде өз халқын «көк түрік» деп атағандығын байқаймыз. Қалай десек те, «көк түріктер» әлемнің төрт бұрышын жайлаған еркін халық болған. Рухы биік, арманы аспанмен астасқан халық үшін «көк» сөзінің мағынасы кең ұғымды білдіреді. «Көк» сөзі халық танымында пайда болған топонимдерде, антропонимдерде, жалпы тілдік қолданысы жиі. Түр-түс атаулары жер-су және ру-тайпа аттарында да кездеседі. Түр-түс атауларының символикалық мәні, олардың қолданыс ауқымы және өмір салтындағы алатын орны мен атқаратын қызметі орасан зор.

Дәстүрлі түркі танымындағы Тәңірі түсінігі мен оның сипатын анықтау түркілердің мінез-құлқы мен психологиясын танудың бастау бұлағы іспетті. Көк Тәңірін ұлықтап жүретін көне түркі – өр мінезді, төзімді, әділ, жауынгер. Мифологиялық ұғым бойынша көне түркілер өздерін «аспаннан шыққан немесе аспан түріктері» деп өзіндік жасампаздық болмыстарын қалыптастырған. Рухы биік көк түріктер қаншама қиын қыстау кезеңдерді бастарынан кешірсе де асқақ рухтың арқасында әлемде өзіндік орнын сақтап келеді.

Нәтижелер

Ежелгі түрік әлемінің еншісіндегі «көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» ұғымдарына байланысты туындаған мифтерге талдау жасалды. «Көк» лексемасының мифтік таным-түсінік негізінде мағыналары ашылды. «Көк» сөзінің шығу тегі мен семантикасы түрік халықтарына ортақ тілдік деректердің негізінде айқындалды. Көшпенділер дүниетанымы бойынша «көк» сөзі «Тәңірі, аспан» ұғымының лексикалық мағынасымен бір екендігі мифолингвистикалық талдау негізінде қарастырылды. Мифтік танымдағы «көк» аспанға қатысты туындап, тәңірлік сипат алған. «Тәңірі» сөзі мен «көк» сөзі аспан мағынасын беріп тұрған мәндес сөздер. Олай болса, «Тәңірі», «көк», «аспан» ұғымдарын мағыналық жақындығы бар сөздер деп қарастырамыз. Қазіргі сын есім ретінде қарастырып жүрген «көк» сөзінің зат есімдік, әрі сын есімдік мағынасы жойылмаған.

«Көк» түр-түсінің мағыналық дамуы ұзақ тарихи кезеңдерді қамтиды. «Көк» түр-түсінің пайда болуы, мағыналық өрісінің кеңеюінің тамыры – ежелгі мифологиялық ойлаудың нәтижесі. Оның дәлелі ретінде көк Тәңіріне, көк бөріге, көк түрікке

байланысты туындаған мифтер мен ұғымдарды келтіреміз. «Көк түрік» сөзі түріктер танымында таза қанды деген ұғымды білдіріп күш, билік, қуат мағыналарын береді.

Түрік халықтарына ортақ мифологиялық аңыздар мен тілдік деректерге талдау жасалды. Көк бөрі «киелі, қадірлі, қасиетті, қуатты, батыл» деген ұғымдарды білдіретіндігі көк бөрі аңызы, «Оғыз-наме» дастаны арқылы нақтыланды. «Көк» сөзінің семантикалық ерекшелігі мифологиялық сипатқа ие екендігіне толық негіз бар.

Қорытынды

Әрбір халықтың өзіне ғана тән ұлттық мәдени құндылықтары дүниенің тілдік бейнесі негізінде ашылады. Түр-түс атаулары, түр-түс символикасы – әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктерін ашатын, өзіндік феноменін танытатын күрделі құбылыстардың бірі және ұлттық мәдениетті танып білудің бірден-бір құралы.

Түрік тектес халықтардың мәдени дәстүрімен тығыз байланыста туған мифтік ұғымдардың астарында ұлттық дүниетанымның ізі жатқанын анық байқаймыз. Кез келген ұлттың тілі – сол ұлттың болмысы мен танымы, тарихы мен мәдениетінің бір бөлшегі. Түріктердің дүниетанымнан ақпарат беретін тілдік деректерді зерттеу – тіл тарихын танудың негізі. Осы ретте «көк» түр-түсінің мағыналық аясын ашуда мифологиялық талдау жасалды. Көне дәуірлерден бүгінгі заманға дейін жеткен «көк» сөзінің семантикалық кеңейіні түріктерге ортақ шығармалар негізінде қарастырдық. Қорыта келе, «көк» сөзінің түрік халықтарының дүниетанымындағы маңызы ерекше. Қазіргі қазақ тіліндегі «көк» сөзінің өзіндік ұзақ даму тарихы «көк» сөзінің мағыналық аясының кең екендігіне көз жеткіздік.

Әдебиет

Абай тілі сөздігі, 1968. Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. 734 б.

Авакова Р.А., Сайлауова А.А., 2012. Түркі мифологиялары: халық санасының мәдени рухани тетігі. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Филология сериясы. 1 (135). Б. 203-208.

Аронұлы С., 2013. Бөрі басы – ұраным: жыр толғау, айтыстар, естеліктер. Алматы: Халықаралық Абай клубы. 288 б.

Баскаков Н.А., 1964. Русско-алтайский словарь. Москва: Советская энциклопедия. 875 с.

Гумилев Л.Н., 1967. Древние тюрки. Москва: «Наука». 112 с.

Жанайдаров О., 2006. Ежелгі Қазақстан мифтері. Алматы: «Аруна». 252 б.

Жолдасбеков М., 2012. Асыл арналар: жеті томдық шығармалар жинағы. Т. 1. Астана: Күлтегін. 343 б.

Жұмабаев М., 1995. Шығармалар. Том 1. Алматы: Білім. 256 б.

Жұртбай Т., 2016. Ашина – Көкбөрі. – URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/3349> (қаралған күні 18.11.2022).

Қазақ эпостары., 2007. Алматы: Көшпенділер. 416 б.

Қайдаров Ә.Т., 1988. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері. Алматы: Ғылым. 236 б.

Қасқабасов С., 2009. Ойөріс. Алматы: Жібек жолы. 304 б.

Қондыбай С., 2008. Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы: Арыс. 207 б.

Құнанбайұлы А., 2020. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1: Өлеңдер мен аудармалар Алматы: «Жазушы». 336 б.

- Марғұлан Ә., 1985. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы. 368 б.
- Ордабекова Х.А., Күркебаев К.Қ., 2018. Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының лингвомәдени сипаты. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Филология сериясы. №3 (171). Б. 153-159.
- Сәнік З., Зейноллақызы Ж., 2016. Қазақ этнографиясы. Алматы: Ан Арыс. 576 б.
- Уәлиханов Ш.Ш., 2013. Тәңірі: таңдамалы. Алматы: Халықаралық Абай клубы. 388 б.
- Tazegul E., Nakhanova L., 2021. Cultural Anthropology: Symbolism of Color in the Worldview of Turkic Peoples // Turkic Studies Journal. 2 (Vol.4). P. 59–66. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-59-66>

Reference

- Abai tılı sözdığı [Dictionary of Abay language], 1968. Almaty: Qazaq SSR-niñ «Ǵylym» baspasy. 734 p. [in Kazakh].
- Avakova R.A., Sailauova A.A., 2012. Türkı mifologemalary: halyq sanasynyñ mädeni-ruhani tetığı [Turkic mythologems: a cultural and spiritual mechanism of folk consciousness]. Äl-Farabi atyndaǵy Qazaq ultiq universiteti habarşysy. Filologia seriasy. 1 (135). P. 203-208. [in Kazakh].
- Aronuly S., 2013. Böri basy – üranym: jyr tolǵau, aytystar, estelikter [Bori basy is the hymn: songs, arguments, memories]. Almaty: Halyqaralyq Abai kluby. 288 p. [in Kazakh].
- Baskakov N.A., 1964. Rusko-altaiski slovär [Russian-Altai dictionary]. Moscow: Sovetskaia ensikolopedia. 875 p. [in Russian].
- Gumilev L.N., 1967. Drevnie türki [Ancient Turks]. Moscow: «Nauka». 112 p. [in Russian].
- Janaidarov O., 2006. Ejelgi Qazaqstan miferi [Ancient Kazakh myths]. Almaty: «Aruna». 252 p. [in Kazakh].
- Joldasbekov M., 2012. Asyl arnalar: jeti tomdyq şyǵarmalar jinaǵy [Precious routes: collection of essays in seven volumes]. Astana: Kültegin. 343 p. [in Kazakh].
- Jumabaev M., 1995. Şyǵarmalar. T.1. [Essays: three volumes]. Almaty: Bılım. 256 p. [in Kazakh].
- Jürtbai T., 2016. Aşina – Kökböri [Ashina – Wolf]. Available at: <https://e-history.kz/kz/news/show/3349> (Accessed: 18.11.2022). [in Kazakh].
- Qazaq epostary, 2007. Almaty: Köşpendiler [Kazakh epics]. 416 p. [in Kazakh].
- Qaidarov Ä.T., 1988. Qazaq tiliniñ tarihi leksikologiasy: problemalary men mindetteri [Historical lexicology of the Kazakh language: problems and tasks]. Almaty: Ğylym. 236 p. [in Kazakh].
- Qasqabasov S., 2009. Oiöris [Oyoris]. Almaty: Jibek joly. 304 p. [in Kazakh].
- Qondybai S., 2008. Qazaq mifologiasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology]. Almaty: Arys. 207 p. [in Kazakh].
- Qūnanbaiūly A., 2020. Şyǵarmalarynyñ eki tomdyq tolyq jinaǵy. T.1: Öleñder men audarmalar [Two-volume complete collection]. Almaty: «Jazuşy». 336 p. [in Kazakh].
- Marǵūlan Ä., 1985. Ejelgi jyr, aңызdar [Ancient poems, legends]. Almaty: Jazuşy. 368 p. [in Kazakh].
- Ordabekova H.A., Kürkebaev K.Q., 2018. Dästürlı jäne qazırgı tıldik sanadaǵy «qasqyr» leksemasynyñ lingvomädeni sipaty [Lingvo-culturological description of the lexeme «kaskyr» / «wolf» in traditional and modern consciousness]. Äl-Farabi atyndaǵy Qazaq ultiq universiteti habarşysy. Filologia seriasy. №3 (171). P. 153-159. [in Kazakh].
- Sänik Z., Zeinollaqyzy J., 2016. Qazaq etnografiasy [Kazakh ethnography]. Almaty: An Arys. 576 p. [in Kazakh].

Uälihanov Ş.Ş., 2013. Täñiri: tañdamaly [Tangiry: optional]. Almaty: Halyqaralyq Abai kluby. 388 p. [in Kazakh].

Tazegul E., Nakhanova L., 2021. Cultural Anthropology: Symbolism of Color in the Worldview of Turkic Peoples. Turkic Studies Journal. 2 (Vol.4). P. 59–66. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-59-66>

*Zh.M. Pansat^a

^aM. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

(E-mail: 94_jansaya@mail.ru)

*Corresponding author: 94_jansaya@mail.ru

G.B. Mamayeva^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru)

E. Alkaya^c

^cFirat University, Elazig, Turkiye

(E-mail: ealkaya16@gmail.com)

My tholinguistic characteristics of the words «Kök Tengri», «Kök buri», «Kök turk»

Abstract. The study of the connection between language and thinking in the processes of categorization and conceptualization of the world by a person, in understanding the picture of the world as a single person, as well as entire peoples, ethnic groups, including ancient are relevant and in demand in modern Turkology. Conceptual analysis in this article is subjected to color (color designation) vocabulary, words and idioms extracted from the texts of ancient Turkic runic monuments.

The object of the study was the lexeme «kök» (blue) and related idioms «kök Tәñiri» (blue Sky), «kök bәpi» (noble wolf), «kök түрк» (blue Turks). It is known that the color symbolism in the culture of each nation is a distinctive feature of ethnic identity, mentality and culture. Thus, both in the culture and spirituality of the ancient Turks, the blue color has its own value meanings, closely related to myths. In Turkic myths, it is the she-wolf that is the progenitor of the ancient Turks. Ashina, where the genealogy of the ancient Turks comes from, means «storms» («bәpi» in Kazakh), so the Turks called themselves «kök түрк», where «kök» means noble, powerful, brave. The article analyzes these myths.

The religious beliefs of the ancient Turks are also associated with the word blue, «kök Tәñiri» was the supreme deity. According to the authors of the article, the idiom “kok Tengri” contains several meanings: on the one hand, it is objective, denoting the blueness of a celestial body, on the other, it is religious sacred. The authors of the article believe that the identified meanings of the blue color of the ancient Turks later found continuity in the spiritual culture of the Turkic peoples, since these meanings are imprinted in Kazakh epics, Oghuznama and other literary monuments.

Keywords: colorative vocabulary, kok Tengri, kok buri, kok Turk, Ashina, mythologeme, national worldview, conceptual and linguistic picture of the world.

*Ж.М. Пансат^а

^аЮжно-Казахстанский университет имени М. Ауезова,
Шымкент, Республика Казахстан
(E-mail: 94_jansaya@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: 94_jansaya@mail.ru)

Г.Б. Мамаева^б

^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru)

Е. Алкая^с

^сУниверситет Фират, Елязыг, Турция
(E-mail: ealkaya16@gmail.com)

Мифолингвистическая характеристика «кок Тенгри» «кок бөрі», «кок түрк»

Аннотация. Исследование связи языка с мышлением в процессах категоризации и концептуализации мира человеком, в понимании картины мира как отдельно взятого человека, так и целых народов, этносов, в т.ч. и древних актуальны и востребованны в современной тюркологии. Концептуальному анализу в данной статье подвергается колоративная (обозначение цвета) лексика, слова и идиомы, извлеченные из текстов древнетюркских рунических памятников. Объектом исследования стала лексема «көк» (голубой) и связанные с ней идиомы «көк Тәңірі» (голубое Небо), «көк бөрі» (благородный волк), «көк түрк» (голубые тюрки). Известно, что цветовая символика в культуре каждого народа является отличительным маркером этнического самосознания, ментальности, менталитета и культуры. Так, и в культуре, и духовности древних тюрков голубой цвет имеет свои ценностные смыслы, тесно связанные с мифами. В тюркских мифах именно волчица является прародительницей древних тюрков. Ашина, откуда берется генеалогия древних тюрков, означает «бури» («бөрі» в казахском языке), поэтому тюрки называли себя «көк түрк», где «көк» означает благородный, могущественный, храбрый. В статье анализируются эти мифы.

Религиозные верования древних тюрков также связаны со словом голубой, «көк Тәңірі» был верховным божеством. По мнению авторов статьи, в идиоме «көк Тәңірі» содержится несколько смыслов: с одной стороны, предметное, обозначающее синеву небесного тела, с другой – религиозное сакральное, священное. Авторы статьи считают, что выявленные значения голубого цвета древних тюрков в дальнейшем нашли преемственность в духовной культуре тюркских народов, поскольку эти значения запечатлены в казахских эпосах, Огузнаме и в других литературных памятниках.

Ключевые слова: колоративная лексика, көк Тенгри, көк бөрі, көк түрк, Ашина, мифологема, национальное мировоззрение, концептуальная и языковая картина мира.

Авторлар туралы мәлімет:

Пансат Жансая Мусилхановна, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Тәуке хан көшесі, 5, Шымкент, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-3380-8017

Мамаева Гүлнар Бейсенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Еркан Алкая, филология ғылымдарының докторы, профессор, Фырат университеті, 23119 Елязыг Меркезі, Елязыг, Түркия.

ORCID: 0000-0002-9618-5614

Information about authors:

Pansat Zhansaya Mussilkhanovna, 2nd year doctoral student of Philology, M. Auezov South Kazakhstan University, 5 Tauke khan str, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-3380-8017

Matayeva Gulnar Beisenkyzy, Candidate of Philology, acting Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Ercan Alkaya, Doctor of Philology, Professor, Firat University, 23199 Elazig Merkezi, Elazig, Turkiye.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Сведения об авторах:

Пансат Жансая Мусилхановна, докторант PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, ул. Тауке хана, 5, Шымкент, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-3380-8017

Мамаева Гүлнар Бейсенқызы, кандидат филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Еркан Алкая, доктор филологических наук, профессор, университет Фират, 23199 Елязыг Меркез, Елязыг, Турция.

ORCID: 0000-0003-3405-6718